

Den sociale konstruktion

Af Jacob Mosgaard

Fra: *Psykolog Nyt*, vol. 59, nr. 3. 2005

Psykologisk praksis er ikke forankret i den blå luft. Under vores professionelle handlinger og måden vi taler med klienter ligger teorien. Denne artikel præsenterer en specifik erkendelsesteori, placerer den med fødderne i mange traditioner og giver et eksempel på dens konsekvenser for en konkret praksis.

Det sete afhænger af øjnene, der ser – sådan lyder en velkendt talemåde. En udbredt formulering af det fænomen, at mennesker ikke erkender verden på samme måde. Vi ser alting forskelligt og forstår det, vi ser, forskelligt. Men hvorfor ser øjnene lige nøjagtigt det, de ser? Hvordan formes dette særlige syn?

Et bud på dette kommer fra den såkaldte socialkonstruktionisme – et erkendelsesteoretisk ståsted, som efterhånden har tyve år på bagen inden for psykologien (Gergen, 1985). Ståstedet har derfor også inspireret mange psykologer til at være professionelle på nye måder. Dette ses inden for den kliniske praksis eksempelvis i den *nyere systemiske terapi* (Andersen, 1994), i udbredelsen af "*åben dialog*"-netværksmøder (Seikkula et al., 2003), i de såkaldte *værdsættende samtaler* (Dalsgaard et al., 2002) og i den *narrative terapi* (Lundby, 2000).

Socialkonstruktionismens inspirationskilder er mangfoldige, og denne mangfoldighed vil jeg forsøge at afspejle i artiklen. Gennem eksempler fra vidt forskellige dele af psykologien, sociologien og filosofien vil jeg illustrere dens grundantagelser: 1) Vores opfattelser af verden er sociale konstruktioner. 2) De formes af forsøg på meningsdannelse. 3) Deres særlige form er opstået gennem rutiner og vaner i specifikke kontekster. 4) Hvilke konstruktioner af verden, der er fremherskende, afhænger af fordelingen af magt. Sidst i artiklen vil jeg præsentere et eksempel på en ikke-klinisk professionel praksis, som tager udgangspunkt i disse grundantagelser.

Den sociale konstruktion af mening

Kulturel perception

Den første idé er, at vores opfattelse af verden er socialt funderet, både skabt i konkrete sociale samspil og i kraft af en mere institutionaliseret socialitet: Vores kultur. Dette er også en velundersøgt kulturhistorisk påstand. Ikke kun vores forståelse af sociale spilleregler, men også grundlæggende kognitive evner er kulturelt funderede. Lad mig præsentere et eksempel på denne forståelse.

I 1930'erne foretog den sovjetiske psykolog Alezander Luria en undersøgelse af forskellige psykologiske fænomener blandt stammefolk i Sibirien. Disse folk levede traditionelt, og ingen havde gået i skole. Undersøgelsen omhandlede perception, generalisering, følgeslutning, ræsonnement, forestilling og selvbevidsthed, og den viste markante forskelle inden for alle disse områder mellem de uuddannede bønder og personer med en skolegang bag sig (beskrevet i Luria, 1977).

Her er især perception og abstraktion interessante, da de er dele af psyken, som ellers ofte forstås som mere automatiske og almene egenskaber. I en typisk perceptionsopgave forevistes forsøgspersonerne en række geometriske figurer, som de skulle inddele i grupper efter deres opfattede ligheder. En typisk klassifikations-opgave gik ud på at sige, hvilke tre af fire afbildede genstande, som kunne henføres til samme gruppe eller betegnes med samme ord. Inden for begge typer opgaver sås en klar tendens hos de "oprindelige" folk til at sammenstille figurer og genstande efter deres praktiske nytte og situerede samhørighed, mens der hos andre befolkningsgrupper sås en tilbøjelighed til at indordne efter logiske kategorier. Selv forelagt en begrebslig sammensætning, forkastedes den som oftest af bønderne. Den praktiske, situationsorienterede løsning blev foretrukket, mens den logiske ikke gav mening for dem.

Et almindeligt svar på klassifikationsopgaven kom fra en bonde, som var analfabet og aldrig havde været i en by. Han forevistes fire genstande: Hammer, sav, træstykke, økse. "De ligner hinanden: saven skal save brændet og øksen hugge det i små stykker. Hvis noget skal væk, må det blive øksen. Øksen arbejder ikke så godt som saven" (ibid, s. 98). I perceptionsopgaven sås kun, hvad de geometriske figurer lignede fra bøndernes dagligliv – at sammenholde i forhold til form og farve faldt dem ikke ind. Figurer og genstande blev ganske enkelt ikke opfattet på denne måde.

For Luria beviste undersøgelserne, hvordan ændringer i grundlæggende aktivitetsformer medfører afgørende ændringer i menneskets psykiske liv, helt ned til det perceptuelle niveau. Erkendelsesaktivitet er grundlæggende kulturelt formet – ikke universel.

Mennesker i kontakt med skolesystemet lærer simpelthen nye psykiske funktionsmåder. Det kunne siges, at det, elever lærer i skolen, ikke er at klare sig bedre, men at klare sig bedre i en kultur, hvori skolefærdigheder er essentielle, og som er bygget op omkring disse færdigheder. Skolens og andre opdrageres opgave er således ikke at dygtiggøre generelt set, men at dygtiggøre i de særlige praksisser, som et medlem af en kultur vil komme til at deltage i.

Det kulturrelativt i denne tankegang kan være kontroversielt. Men pointen er, at selv livstemaer og fortællinger, som i vores kultur tillægges en almenmenneskelig udsigelseskraft, kan vise sig at være af ringe betydning eller direkte uforståelige for folk i andre kulturer (se Bohannan, 1980). Hvordan vi forstår os selv og andre, er afhængigt af vores kulturelle tilhørsforhold.

Meningsdannelse

Vi er altså grundlæggende sociale væsener med en kulturafhængig tilgang til verden. Men hvad former vores erkendelse? Hvad styrer vores kulturelle rutiner og verdensopfattelser? Min grundantagelse er, at vi helt grundlæggende erkender verden gennem forsøg på at skabe sammenhæng, orden og mening. Jeg vil kort eksemplificere denne pointe.

Under Anden Verdenskrig var psykiateren Viktor Frankl udsat for en af de værste og voldsomste oplevelser, som noget menneske er blevet budt (beskrevet i Frankl, 1971). Han var gennem tre år fange i koncentrationslejren i Auschwitz. I lejren blev fangerne frataget alt, såvel fysisk som psykologisk. Alle ejendele forsvandt. Beklædning, varme, mad og drikke var sparsomt i livstruende grad. Vold var dagens orden. Psykologisk set blev fangerne frataget deres værdighed og selvbestemmelse, og grundlæggende psykologiske oplevelser var angst, afmagt og manglende håb. Ingen kunne være sikker på at overleve den næste dag, for døden kom pludseligt og ikke altid forudsigeligt.

Under sådanne omstændigheder ville det være en oplagt forventning, at fangerne relativt hurtigt ville gå til grunde: Deres identitet og deres menneskelighed blev systematisk taget fra dem og sandsynligvis erstattet med angst, apati og anomi. Frataget alt kunne de tænkes at give op og dø. Både åndeligt og fysisk.

Men Frankl opdagede under sit eget ophold, at dette ikke altid var tilfældet. Mange sygnede ganske rigtigt hen og døde under de forfærdelige vilkår, men andre viste sig at besidde en evne til at klare sig. Udsat for de samme fornedrelser som alle andre overlevede de, mens andre måtte bukke under. For Frankl var disse overlevende (hvoraf han selv var én, formoder jeg) i stand til at fastholde deres identitet, selv uden alle de psykiske og fysiske karaktertræk, som før havde kendetegnet dem. De var i stand til blot og bart at eksistere.

For Frankl er dette muligt, hvis man kan finde eller skabe mening. Mennesker uden mening kan ganske enkelt blive syge og endda dø, mens personer med en grund til at leve kan bære næsten enhver omstændighed. Uden det, som Frankl kalder livsmål eller livsindhold, mistes evnen til at holde ud. Uden mening og orden (f.eks. en stabil følelse af identitet eller selv) er vi ude af stand til at overleve psykologisk.

At mening giver liv er en grundidé i den eksistentiale teori. Vi lever i det, Albert Camus (1942) kalder en absurd tilstand: Verden indeholder ingen mening i sig selv, men menneskets største ønske er at finde en sådan mening. Vi lever i et meningsmæssigt

vakuum, og vi har behov for at fylde dette vakuum, da det ellers kan drive os til i heldigste fald kedsomhed, og i værste fald apatisk opgiven eller ligefrem selvmord.

Eksemplet fra Auschwitz er ekstremt og understreger netop derfor min påstand om, at det mest basale psykologiske formål med menneskelig virksomhed er meningsdannelse. Hvordan vi opfatter, ordner og finder sammenhæng i verden og i vores liv er afgørende for, hvilke konstruktioner vi skaber. Konstruktioners indhold er således ikke tilfældigt, men formes af behovet for livsindhold.

Konstruktionernes udformning

Social mening gennem rutiner

Hvordan udformes konstruktionerne til at blive dem, de bliver? Hvorfor vinder nogle verdensopfattelser over andre og bliver udbredte? Ifølge socialkonstruktionismen hænger det sammen med den udviklede praksis og med fordelingen af magt. Jeg skal belyse første pointe først.

Dagligdags adfærd er langt fra uskyldig. Den er propfyldt med mening, og det kan have store konsekvenser at bryde udtalte vaner. Det kan observeres, hvordan behovet for mening ikke blot fører til individuelle uafhængige verdensopfattelser, men at konstruktionen hænger sammen med en komplekst sammensat dagligdags sociale aktiviteter og praksisser. Eksplicit og især uudsagt mening opstår ud af handling, idet denne etableres gennem dagligdagens rutiner og gentagelser. Lad mig illustrere pointen med et klassisk eksempel.

Peter Berger og Thomas Luckmann præsenterede i deres bog "The social construction of reality" fra 1966 (s. 22f) følgende tankeeksperiment:

Verden har været udsat for en økologisk katastrofe. To mennesker fra vidt forskellige kulturer overlever og er henvist til at skabe et nyt samfund sammen. De har forskellige sprog og religion og forskellige ideer om fordelingen af eksempelvis arbejde og leg, fællesskab og privatliv, men er nødt til at koordinere deres aktiviteter, for at deres nye kultur skal overleve. Visse vaner og distinktioner vokser frem. Opgaver begynder at blive udført rutinemæssigt, og et nyt sprog opstår sandsynligvis.

De fælles vaner og distinktioner vil hos de to have karakter af noget konstrueret. "Sådan bestemte vi os for at gøre", "Dette fungerer bedst med denne arbejdsdeling", osv. De vil være sig bevidst om eksistensen af alternative muligheder.

Næste generation vil overtage vanerne og distinktionerne som noget, de ældre plejede at gøre. Ved tredje generation og herefter vil det snarere lyde: "Sådan gør man". Rollefordelinger, ideer og praksisser vil blive behandlet som universelle og altid eksisterende måder at leve på. De ad hoc-fremgangsmåder, de oprindelige to benyttede til etablering af eksempelvis bygning af hus og udplantning af afgrøder antager efterhånden karakter af regler for, hvordan dette skal gøres. Institutioner for vedligeholdelse af disse normer vil sandsynligvis vokse frem.

Efter flere generationer vil "Sådan gør man" have udviklet sig til "Sådan er verden indrettet – dette er virkeligheden". Således er tro, love, sociale regler, tøj- og madvaner vokset frem gennem socialt samspil over tid. Vaner bliver institutionaliserede.

Rutiner og gentagelser skaber tryghed, og de skaber en eksistentiel lethed, fordi de unødvendiggør refleksioner over ligegyldige ting. F.eks. er det vel meget heldigt, at de fleste af os kan binde vores snøreband uden særlig tankevirksomhed involveret.

Her kommer begrebet *kontekst* ind i billedet (Hertz, 2004). Forskellige steder og i forskellige kulturer og subkulturer eksisterer forskellige meningsdannelser. I visse sammenhænge er en adfærd naturlig, i andre afskyelig. Hvor utrygt det kan opleves at benytte adfærd fra en kontekst i en anden demonstrerede etnometodologiens grundlægger, Harold Garfinkel, da han bad sine elever om i en ferie at opføre sig over for sin familie, som om de var fremmede gæster i deres eget barndomshjem (beskrevet i Garfinkel, 1967). Eleverne opførte sig så høfligt og velopdraget, som det var muligt, og alligevel medførte adfærden voldsomme reaktioner, fra vantro og bekymring til trusler om at blive smidt ud.

Adfærd er således ikke blot styret indefra, men helt tæt forbundet med de specifikke kontekster, som den finder sted i.

Magten og den sociale konstruktion

Det er ikke kun interessant, at vores viden om verden er socialt konstrueret gennem særlige rutinerede praksisser, men også hvorfor det netop er *denne* viden, som er socialt accepteret. Andre meningsdannelser kunne være opstået i en given kontekst, men er det ikke. Vores forståelser er ikke blot konstruerede – de enkelte konstruktioner har også *vundet* over andre. Det handler således om magt.

Bag enhver konstruktion ligger en dagsorden – uanset i hvilken grad, denne er udtalt eller bevidst (Mosgaard, 2003). Det interessante bliver at undersøge, hvordan kulturelle forståelser får basal indflydelse på, hvem der bestemmer over hvad. Det er ikke kun forskelle i hierarkisk position, som afgør magtens udseende, men også fordelingen af kulturelt accepteret viden. Ejeren af definitionen af sandheden om verden besidder også magten over den. Magt kan på denne måde blive upersonlig og institutionaliseret, da den ligger indlejret i menneskers diskurser og ikke i menneskene selv.

Tag et eksempel som psykiatrien. Den franske filosof Michel Foucault skrev i 1960'erne et par indflydelsesrige bøger om galskabens historie (se f.eks. Foucault, 2005), blandt andet med følgende (noget simplificerede) pointer:

I midten af 1600tallet opstod i vestlige samfund et særligt behov for at internere de anderledes. Tidligere var det mere tilfældigt, hvad der skete med de skøre og de skæve, men nu fandt en storstilet indespærring sted: Tiggere, røvere, krøblinge og så videre blev placeret i hospitaler, tugthuse og forbedringshuse. Behovet for internering hang sammen med en nyopstået forståelse af afvigelse – galskab forstås f.eks. som en slags portal til nattens mørke kræfter – som et apokalyptisk udtryk for det onde. Dette søges selvsagt fjernet fra "vores" åsyn.

Sidst i 1700tallet opstod en ny distinktion med nye konsekvenser: Det normale blev nu modstillet det patologiske, og de gale blev nu udskilt som særlig kategori af afvigere og puttet i særlige institutioner – asylerne. Opfattelsen af galskab var, at den var et udtryk for

moralsk degeneration, og i asylerne kunne vogterne målrettet bearbejde de gales samvittighed med f.eks. skyldfølelse.

Fra det tyvende århundrede ændrede diskursen om galskab sig igen: Psykiatrien opstår, for nu tænkes galskaben ikke kun at være udtryk for moralsk forfald, men for en slags vanvittig ufornuftens overtag over fornuften. I psykiatrien kunne galskaben udforskes i tråd med tidens videnskabelige ambitioner om observation og klassificering og dermed forklaring af verden. Man begynder at tro på, at det er muligt at korrigere og normalisere gennem forskellige rationelle metoder, som eksempelvis psykoanalyse eller adfærdsterapi.

I sin historiske gennemgang – kaldet "vidensarkæologi" – påstår Foucault følgende: Der findes ikke nogen "egentlig", naturlig galskab – den er relativ, diskursiv og historisk. Det er således psykiatrien, der producerer de sindssyge, idet denne gruppe mennesker er psykiatriens måde at kategorisere det unormale. Psykiatriens magt ligger således i at være med til i vores kultur at definere grænserne for det normale.

Hvem eller hvad der får lov at definere konstruktionen af verden afhænger af, hvordan magten er fordelt i en kultur. Definitionsmagten kan i hovedtræk siges at tilhøre de ikke-marginaliserede grupper, og det er dermed indlysende, at med magten følger evnen til at definere normalitet og udgrænse det unormale.

En følge af tanken om, at sociale konstruktioner er afhængig af særlige praksisser og af magtforhold, er en opmærksomhed på, at en eventuel udbredt forståelse af verden ikke besidder en sandhedsværdi i sig selv. Der kan således altid eksistere alternative forståelser, og for mange medfører denne idé, at alternative forståelser søges bragt frem i lyset, at dominerende forståelsers undertrykkende magt i forhold til minoritetsforståelser søges modarbejdet, eller at der forsøges at skabe dialog frem for ufrugtbar konflikt mellem modstridende (og stridende) opfattelser af givne sager.

Social konstruktion i professionel praksis

Forleden udtalte en forsker i radioen, at vi i vore dage i forståelsen af menneskelige vilkår har bevæget os – fra en eksistentiel opfattelse til en sociologisk. Som forståelsesramme tænker jeg egentlig socialkonstruktionismen som en kobling af disse to, og den skriver sig dermed såvel ind i personlighedspsykologien som i socialpsykologien.

Socialkonstruktionismen kan således forstås gennem følgende elementer: Vores opfattelse af verden er en konstruktion. Denne konstruktion er socialt funderet og er et forsøg på meningsdannelse. Konstruktionen er historisk opstået gennem udviklede praksisser og ideer i særlige kontekster, og dens udbredelse til at være sandhed er baseret på fordelingen af magt.

At forståelsen af virkeligheden ikke kan baseres på en tilgrundliggende sandhed, men er afhængig af de kulturelle og subkulturelle kontekster, vi færdes i, er en tanke, der ikke kun har teoretisk betydning. Det kan også medføre særlige professionelle praksisser, hvor ideen om den konstruerede virkelighed og de underliggende magtforhold kan benyttes til forskellige formål: 1) At skabe nye og mere ønskelige konstruktioner og lægge de gamle væk. 2) At lade forskellige konstruktioner få stemme ved siden af hinanden uden indbyrdes konkurrence. Her følger et inspirerende eksempel på det sidstnævnte:

I slutningen af 1980'erne startede i USA det såkaldte *Public Conversations Project* (beskrevet i Chasin & Herzig, 1994). Projektet blev sat i gang efter, at initiativtagerne havde været vidne til en fjernsynsdebat om abort, hvori deltagerne kastede beskyldninger i hovedet på hinanden, alt imens tv-værten uden held søgte at afbryde de gensidige beskyldningerne og ellers blot sad hjælpeløst tilbagelænet.

Projektet har et udstrakt sociopolitisk sigte i sit forsøg på at åbne for dialog mellem ellers svært polariserede grupperinger. Med held er der flere gange søgt at skabe dialog inden for abortspørgsmålet – i USA et sprængfarligt emne, som har skabt splittelse ned gennem den amerikanske befolkning – og i de mest ekstreme tilfælde har ført til voldelige episoder. Der er på denne baggrund et udbredt ønske om at nedtrappe denne konflikt.

I praksis indkaldes der til store møder mellem repræsentanter for gruppen af aborttilhængere (pro-choice) og abortmodstandere (pro-life). Det overordnede formål er at ændre kommunikationsformen imellem de to sider – fra debat til dialog. Dette søges gjort gennem at invitere folk til at træde frem som privatpersoner og lade deres gruppetilhørsforhold ligge for en tid. Strukturen om mødet er relativt fast og konsistent og har til formål at opretholde en dialogisk, respektfuld og tryk atmosfære. Gennem specifikke spørgsmål opfordres deltagerne til at fortælle om deres personlige relation til abortspørgsmålet, til at berette, hvad de ser som kernen i problematikken, og alle deltagere inviteres til at beskrive eventuelle gråzoner – områder med usikkerhed, dilemmaer eller konflikt inden for deres eget standpunkt. De bedes herefter om at stille hinanden spørgsmål, som er opstået ud af nysgerrighed i forhold til det, de har hørt.

Metoden til opnåelse af en ny måde at kommunikere indebærer, at deltagerne udviser nysgerrighed frem for fordomsfuldhed. Konstant faciliteres interessen i, hvorfor og på hvilken måde, den modsatte part mener, som han gør, og mødet præges mere og mere af information og af en oplevelse af fællesskab. Ikke fordi der nødvendigvis opstår enighed, men fordi der opstår forståelse.

Ved opfølgende interviews udtrykker folk, at de oplevede flere overraskelser. Flere var overraskede over, hvor stærkt det virkede, at de andre viste interesse i at lytte frem for at modargumentere. Det mest overraskende var dog tilsyneladende opdagelsen af, at den modsatte side er lige så motiverede af ægte lidenskaber og personlige bekymringer og idealer. Emnet er for begge fløje af stor væsentlighed, og af denne grund opstår gennem dialogen oplevelsen af fælles engagement. Deltagerne ender med at fremstå som personer, ikke som positioner. Stereotyperne udviskes langsomt, og mere sammensatte mennesker træder frem.

Alt i alt er socialkonstruktionismen ikke blot en filosofisk abstraktion, men et ståsted, som kan have indflydelse på, hvordan praktisk, konkret professionelt arbejde udføres. Det konkrete arbejde i socialkonstruktionistisk praksis er som det ses i ovennævnte eksempel ikke neutralt – det *politiske* engagement er ikke til at slippe udenom. Når magtforhold er et grundlæggende del af en erkendelsesteori, kan man ikke undslippe at medtænke denne magt i et professionelt arbejde inspireret af teorien. Psykologens engagement i denne type praksis består ikke i at konstruere den bedst mulige virkelighed, men i at give forskellige virkeligheder plads ved siden af hinanden. Dette er et forsøg på at opstille en slags *modmagt* til dominerende forståelser af ”den rette mening” eller af ”det bedste arguments forrang”.

Flere øjne kan give dybdesyn og forhindre enøjethed. Med erkendelsen af, at det sete afhænger af øjnene, der ser, opstår troen på, at det sete kan ændres, udvikle sig eller udvides. Socialkonstruktionistisk praksis søger i denne ånd at skabe rum for en mangfoldighed af forståelser af verden – at være de mange konstruktioners legeplads. Både for sjov og for alvor.

Litteratur

- Andersen, T. (1994): *Reflekterende processer: Samtaler og samtaler om samtalerne*. Dansk psykologisk Forlag.
- Berger, P. & T. Luckmann (1966): *The social construction of reality*. Doubleday.
- Bohannon, L. (1980): Shakespeare i Afrika. I: Hastrup & Ovesen (red.): *Rejsen*. Nordiske Forlag.
- Camus, A. (1942): *Sisyfos-myten*. 5. udgave. Gyldendal, 1995.
- Chasin, R. & M. Herzig (1994): Creating systemic interventions for the sociopolitical arena. I: Gould & DeMuth (red.): *The global family therapist: Integrating the personal, professional, and political*. Allyn and Bacon.
- Dalsgaard, C., T. Meisner & K. Voetmann (red.) (2002): *Værdsat: Værdsættende samtaler i praksis*. Psykologisk Forlag.
- Foucault, M. (2005): *Sindssygdom og psykologi*. Hans Reitzels Forlag.
- Frankl, V.E. (1970): *Psykologi og eksistens*. Gyldendal.
- Garfinkel, H. (1967): *Studies in Ethnomethodology*. Prentice-Hall.
- Gergen, K.J. (1985): The social constructionist movement in modern psychology. *American Psychologist*, Marts.
- Hertz, S. (2004): Diagnose i kontekst. *Psykolog Nyt*, nr. 15.
- Lundby, G. (2000): *Narrativ terapi*. Socialpædagogisk Bibliotek.
- Luria, A.R. (1977): *Om erkendelsesprocessernes historiske udvikling: En eksperimentalpsykologisk undersøgelse*. Munksgaard.
- Mosgaard, J. (2003): Psykoterapeutiske dagsordener: Om respektfuld manipulation og etisk engagement. *Fokus på familien*, vol. 31, nr. 4.
- Seikkula, J., T.E. Arnkil & E. Eriksson (2003): Postmodern society and social networks: Open and anticipation dialogues in network meetings. *Family Process*, vol. 42, nr. 2.